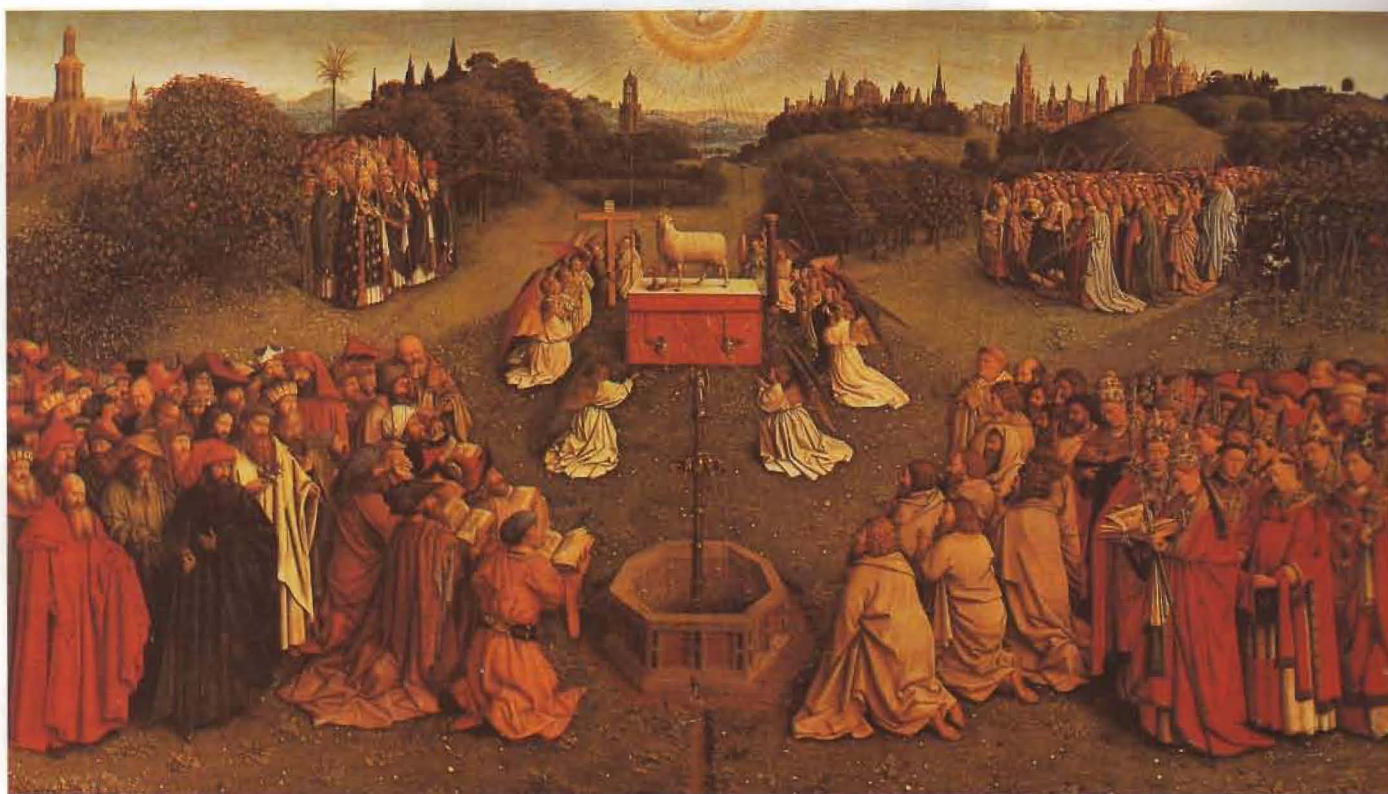


M&L

PLANTEN BIJ VAN EYCK

KRISTOF VAN ASSCHE



Jan en Hubert van Eyck, *Lam Gods*, 1432, centraal paneel (uit: E. Dhanens, *Hubert en Jan van Eyck*, Antwerpen, p. 73)

Met betrekking tot Jan van Eyck (circa 1390-1441) en diens *Lam Gods* blijft veel nog onopgehelderd.

Onder meer het symbolisch gehalte van vele realistisch uitgebeelde details vormt nog onderwerp van soms verhitte kunsthistorische discussies. Dit artikel wil één en ander relativeren van wat in het verleden is gezegd over plantensymboliek in het algemeen en planten op het *Lam Gods* in het bijzonder.

Bedoeling is aan te tonen dat het

middeleeuwse concept van plantensymboliek tal van problemen oproept, en het helemaal niet evident is om te stellen dat “*plant x stond voor betekenis y*”, of zelf “*afgebeelde plant x krijgt naam y*”. Verder zullen summier de functies geëxploreerd worden die de voorgestelde planten al dan niet hadden, dit alles om het pad te effenen voor later kunsthistorisch symbolenonderzoek (1).



◀ Lam Gods, rechts van het centraal paneel, detail van het bloemhofje (uit: M&L, 1986, 4, p. 37)

▼ *Paradiesgärtlein*, 1410-1420, detail. Het bekendste bloemenrijke schilderij vóór van Eyck (uit: D. Joyce e.a., *Garden Styles*, Londen, 1989, p. 17)

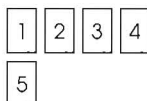
Gefascineerd door de florale weelde op het paneel met de aanbidding van het Lam, zijn sommigen er vast van overtuigd dat daar wel een betekenis achter moet zitten, ja misschien zelfs een uitgewerkt iconografisch programma. Anderen staan dan weer in bewondering voor het onovertroffen realisme en de schittering van de kleuren, en verslijten de eersten soms voor fantasten.

Wie iets als *symbolisch* wil interpreteren, heeft in de eerste plaats de naam nodig van wat voorgesteld is. Daartoe probeert men met behulp van een hedendaagse flora de voorgestelde planten te determineren. Daarna wordt er in de literatuur gegraven naar de betekenis van die bepaalde plantensoort en (liefst na interpretatie) besloten of die betekenis al dan niet van toepassing is op de voorstelling in dat ene schilderij. Als men doorgraaft tot de oorspronkelijke – middeleeuwse – bronnen stuit men natuurlijk op plantnamen die omgezet worden naar de huidige. Dergelijke omzetting gebeurt meestal door in de bronnen te zoeken naar plaatsen waar de oude of onbekende namen gelijkgesteld worden aan bekende, veelal jongere namen.

Wie niet aan de symbolenidentificatie wenst deel te nemen, houdt zich niettemin vaak bezig met determinaties van de voorgestelde planten en gaat daarbij soms verder dan de eerste. Mogelijk omdat hij niet zoals de vorigen tot zoekwerk in de oude bronnen verplicht is, komt hij soms tot determinaties met een grotere nauwkeurigheid dan voor een middeleeuwer denkbaar was. Daarover straks meer.

De meesten die zich vandaag de dag met historische plantkunde bezig houden, zijn het erover eens dat de hoger vermelde manier om de oude tractaten te ontsluiten, lang niet bevredigend is. Vele 16de-eeuwse botanici waren zich weliswaar bewust van de chaotische naamgeving in hun tijd, en deden moeite om zoveel mogelijk synoniemen voor elke plantnaam te geven, maar veroorzaakten daardoor vaak nog grotere verwarring. Waar dat enigszins mogelijk is, probeert men tegenwoordig voort te gaan op gedroogd plantemateriaal, zoals dat sporadisch nog





Uit Dodoens, 1554

1. Stinkende gouwe
2. Speenkruid
3. Knopig helmkruid
4. Geoord helmkruid
5. Betonie.

gevonden wordt in de vorm van (17de-eeuwse en jongere) herbaria, waar de echte planten van één of meerdere toenmalige namen voorzien zijn (2).

Het lijkt vanzelfsprekend om met een hedendaagse flora naar een middeleeuws schilderij als het *Lam Gods* te stappen en daar de nodige determinaties te doen. Toch is het dat niet.

Op het *Lam Gods* treft men tientallen planten en bomen aan. Aangezien noch op vroegere tekeningen of schilderijen, noch bij landbouwkundige, medische of andere tractaten plantvoorstellingen van vergelijkbare gedetailleerdheid te vinden zijn, mag men ervan uitgaan dat naar levend voorbeeld is gewerkt, naar de natuur dus (3). Toch is niet alles even juist en gedetailleerd weergegeven. Over enkele fouten wordt gesproken in *Intermezzo*, over de gradaties in detaillering zetten we nu een boompje op (4).

HOE DACHTEN ZE?

Determineren, het bepalen tot welke soort een bepaalde plant of – in ons geval – plantvoorstelling behoort, gebeurt heden ten dage op een manier die in de late middeleeuwen letterlijk ondenkbaar was.

Bij het determineren wordt afgedaald van het algemene naar het bijzondere, volgens de nu vanzelfsprekende taxonomie van ordes, families, geslachten, soorten, eventueel ondersoorten en variëteiten.

De noodzakelijke onderscheiden maakt men door vergelijking van in de eerste plaats bloemkenmerken. Deze systematiek is pas in de 18de eeuw uitgewerkt en verving toen een heleboel andere indelingen, de ene al wat geavanceerder dan de andere. Nog in de 16de eeuw bijvoorbeeld bij onze eigen Rembert Dodoens (1517-1585), ziet men als basisindeling een onderscheid tussen nuttige en onnuttige planten, en verder als belangrijkste onderscheiden die naar bladform en bloemkleur. Het plantenrijk was dus totaal anders ingedeeld. Dat brengt een andere afbakening met zich mee van de groepen planten die onder één noemer werden gezet, met één term aangeduid werden (5).

Het plantenrijk zoals het voorgesteld werd in de botanische geschriften van de late middeleeuwen en het plantenrijk zoals het nu wordt ingedeeld, verhouden zich tot elkaar als twee puzzels met min of meer dezelfde grootte maar op een andere wijze in stukjes verdeeld. Er is geen één-tot-één relatie tussen de stukken van beide puzzels, ook niet tussen groepen stukken.

Waarom deze lange uitweiding over indelingen die waarschijnlijk alleen golden voor vroege botanici,

apothekers, dokters en andere alchemisten?

Werd zoëven niet gesteld dat Van Eyck zich op de natuur moet hebben gericht? Gaat die puzzelvergelijking trouwens niet mank omdat middeleeuwen en renaissance bijna evenveel indelingen kenden als botanici? Op de derde vraag is een eenvoudig antwoord te even: de vergelijking gaat inderdaad niet volledig op, maar is ons inziens verduidelijkend ge-



Kleine Gouwe oft Speenkruidt.



Groot Speenkruidt oft Scrofularia.



Op het eerste zicht is er weinig of geen verband tussen bovenstaande soorten, op 3 en 4 na, die tot hetzelfde geslacht behoren. Vóór Dodoens lagen de verwantschappen vaak helemaal anders, waarbij allerhande kenmerken als onderscheidende criteria dienst konden doen en andere analogieën op de voorgrond traden. Dodoens neemt, van geval tot geval, meer of minder afstand van volkse analogieën; hij neemt ze soms over, vermeldt ze, of laat ze enkel verderleven in namen van gewassen.

Speenkruid (2) werd ook Kleine gouwe genoemd, waar Speenkruid en Stinkende gouwe (1) nu tot verschillende families behoren. De naam Speenkruid was vrij recent in 1554; men had nog niet lang ontdekt dat de wortelknolletjes dienstig waren tegen aambeien ("In onse tijd ende wat daer voor..."). Het huidige Knopig helmkruid (3) bezat vergelijkbare knolletjes, en het lag dan ook voor de hand de plant Groot speenkruid te gaan noemen en de knolletjes – met twijfelachtig succes – te gaan voorschrijven tegen dezelfde kwaal.

Dodoens geeft als synoniem voor Groot speenkruid ook de naam Scrofularia, wat nauw aansluit bij de hedendaagse wetenschappelijke naamgeving. Naast die Scrofularia plaatst hij een plant die er volgens hem nauw verwant aan is, het tegenwoordige Geoord helmkruid (4). De in zijn tijd gangbare benamingen waren echter Beekschuim en Waterbetonie. De analogie die voorheen tot de verwantschap met Betonie (5) deed besluiten, lag hem waarschijnlijk in de bladvorm. Die was immers in beide gevallen langwerpig-eivormig met een gekartelde rand, een nogal zeldzame en opvallende vorm. Betonie had al eeuwenlang over heel Europa vergelijkbare en herkenbare namen: de plant was voor zowat alles goed. In 'wetenschappelijke' literatuur voor Dodoens kreeg hij echter vaak een plaats naast Ereprijs-soorten, vermoedelijk omwille van een zekere *gestalt*verwantschap tussen de bloeiwijzen (Betonie met "bloemen... als koren-aren aen malkanderen wassende")

noeg. De eerste twee vraagstellingen zijn minder eenvoudig te beantwoorden dan op het eerste gezicht zou lijken.

Op dit punt komen de problemen aan het licht waarover in de inleiding al iets gezegd werd, problemen rond de intrigerende samenhangen tussen zien, zeggen en denken, of – ietwat geleerder uitgedrukt – tussen perceptie, expressie en discours. In dit geval

is *zien* het zien van planten, *zeggen* het schrijven over en schilderen van planten, *denken* het indelen van het plantenrijk op begrippelijk niveau.

Jan van Eyck keek ongetwijfeld met andere ogen naar de planten rond hem dan de auteur van een medisch-botanisch geschrift dat deed. Hun kennis van het onderwerp was van geheel andere aard en kennis kleurt de waarneming. De menselijke percep-

tie is immers veel minder een weerkaatsende spiegel dan een zoeklicht dat bepaalde dingen belicht en andere in het donker laat; ze is veeleer actief dan passief. Van de voorwerpen die we waarnemen, nemen we slechts bepaalde trekken waar, trekken die we *pertinent* noemen. De rest blijft in het duister.

Wat *pertinent* wordt, krijgt die eigenschap door het denken, door voorbeelden, normen, conventies, modellen, stereotypen die in dat denken aanwezig zijn, meestal net onder het niveau van het normale kritische bewustzijn, zodat men ze in de regel als een vaststaand gegeven aanneemt. De mens filtreert zijn waarneming via zijn persoonlijke instelling op de wereld, een focus die voor een groot stuk bepaald wordt door de invloeden die men zijn leven lang ondergaat in zijn milieu, zijn school, in de bredere socio-culturele context.

We zouden dus kunnen zeggen dat de waarneming van een individu gekleurd wordt door zijn persoonlijke achtergrond maar tegelijk ook door de stand van zaken in de wereld op dat moment. Anders uitgedrukt: denken en waarnemen hangen samen en zijn beide historisch. Er weze aan herinnerd dat *denken* hier staat voor het begripelijk indelen van de wereld.

Het voorgaande heeft het interessante gevolg dat van Eyck en de schrijvers ondanks hun verschillende kennis en blik toch een eenheid in verscheidenheid vertonen die er niet is wanneer we ze tegenover de hedendaagse mens zetten. Ze delen met andere woorden bepaalde veronderstellingen die hen samen scheiden van hun respectieve vakgenoten uit latere tijden.

Echt interessant wordt het wanneer het zeggen, de expressie hier bij betrokken wordt. Hoe men iets waarneemt (en denkt) bepaalt de manier waarop het gedachte uitgedrukt wordt. De plantvoorstellingen op het *Lam Gods* en de plantkundige geschriften uit dezelfde periode verwijzen op die manier toch nog naar elkaar, via een zekere gedeelde begripelijkheid en waarneming. Die zou gedeeltelijk kunnen gereconstrueerd worden via geschriften en voorstellingen.

Als men tot dusver een conclusie mag trekken is het wel dat schilderen naar de natuur niet zo simpel is als het op het eerste gezicht wel lijkt, en verder dat men in 1432, wanneer Van Eyck het *Lam Gods* schilderde, geen plantenweergave kan verwachten die een determinatie toelaat in de moderne zin van het woord. Als men aan een voorgestelde plant een symbolische betekenis wil geven, kan het best zijn dat men die betekenis niet moet vasthangen aan wat nu een soort genoemd wordt, maar bijvoorbeeld aan

meerdere van deze soorten, eventueel zelfs uit totaal verschillende geslachten.

Het lijkt er sterk op dat enkel een 'determinatie' in de ruime zin van het woord mogelijk is, afgaande op de gestalte, het totaalbeeld van de plant, een werkwijze die meer vertrouwdheid met de verschijnsvorm van de afzonderlijke soorten vraagt. Een werkwijze ook waarbij men subjectieve elementen nooit volledig kan uitbannen onder andere omdat we in de 20ste eeuw leven en wat nu opvallend is niet meer volledig samenvalt met wat in de middeleeuwen opviel.

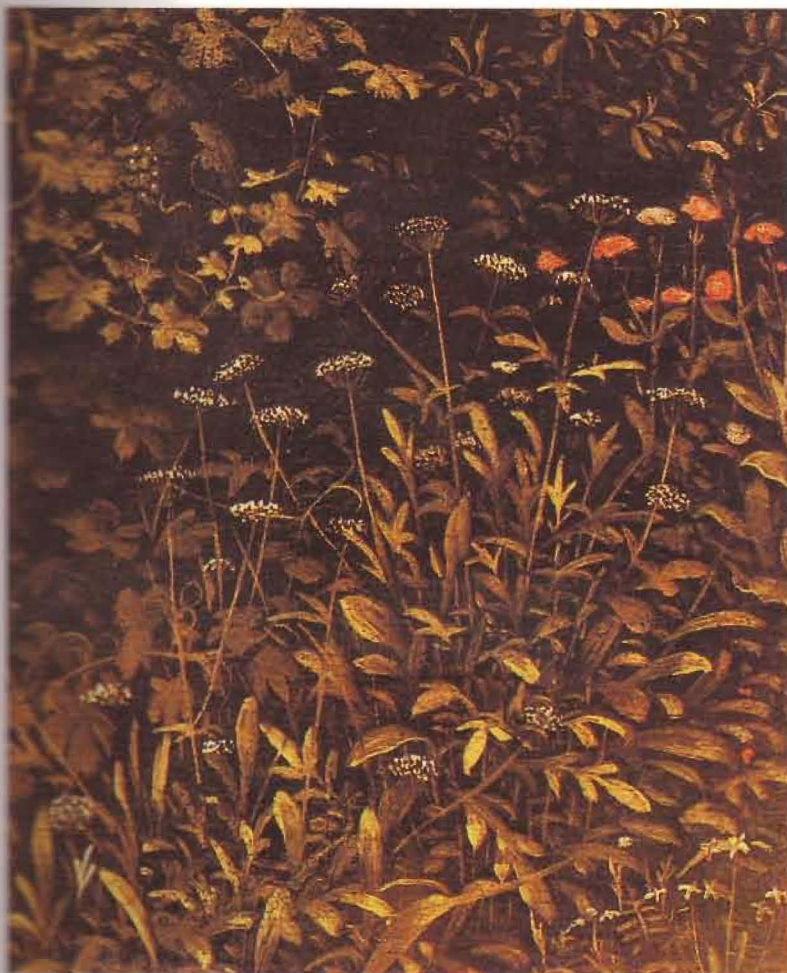
Waarvoor een plant gebruikt werd, waar zij allemaal een rol in speelde, kan natuurlijk niet worden afgeleid uit de voorstelling van dit plant. Niettemin is het belangrijk te beseffen dat gebruik en gestalt een erg innige relatie aangingen, veel meer dan nu. Hiermee is bedoeld dat een bepaald gebruik bepaalde kenmerken kon doen oplichten in het totaalbeeld en dat anderzijds bepaalde gestaltkenmerken een potentieel gebruik deden vermoeden (6).

INTERMEZZO

Op het *Lam Gods* vindt men ook enkele merkwaardige fouten bij de plantvoorstellingen. In enkele gevallen, deze waarin de afwijking van de realiteit het grootst is, ziet men dat de foute details niet op een toevallige wijze verspreid zijn, maar verwijzen naar de *gestalte* van een andere soort of – waarschijnlijker – groep soorten.

Zo zien we dat een plant alle kenmerken vertoont van een Vergeet-mij-nietje, met als belangrijke uitzondering dat de bloemtuiltjes bovenaan zijn weergegeven als schermmpjes, en daarmee verwijzen naar de alomtegenwoordige, opvallende en dus qua gestalte aan de schilder welbekende familie der schermbloemigen. Vergelijkbare verschijnselen vindt men her en der in het opkomend realisme en – in ruimere zin – overal waar kunstenaars te maken krijgen met voordien zelden waargenomen, benoemde en uitgebeelde wezens en objecten.

Bij planten blijvend, kan men het voorbeeld aanhalen van een Mariavorstelling uit 1512-1514, waar een soort Reuk- of Pronkerwt in het schema van een Roos is gedwongen. In dit geval is de inpassing van het nieuwe in de schema's van het onbekende geen symtroom van een kinderziekte van het realisme, maar kan men aannemen dat de – anonieme – kunstenaar niet met de plantengroep bekend was (7) (reukerwten waren niet nieuw, waren al lang als



1. Een moeilijk te identificeren plant, Lam Gods, detail van het bloemenhoofdje (Uit: M&L, 1986, 4, p. 50)
 2. Eerste mogelijke ouder: Vergeet-mij-nietje (uit: J.R. Press e.a., *Wilde planten*, Amsterdam, 1982, p. 245)
 3. Tweede mogelijke ouder: Zevenblad (uit: E.J. Weeda e.a., *Nederlandse oecologische flora*, dl. 2, Haarlem, 1987, p. 258)
- Vermoedelijk hebben we hier te maken met ofwel een Vergeet-mij-nietje vermomd als schermbloemige, ofwel een schermbloemige met verkeerde bladeren. Zevenblad is in dat geval een plausibele mogelijkheid.

'soort' onderscheiden en ook al regelmatig voorgesteld) (8).

Vergelijkbaar zijn verder de leeuwvoorstellungen in kat- of hondgedaante, of de voorstelling van krokodillen als draken. In het laatste geval zijn de krokodillen nieuw en de draken bekend. De bekendheid met draken is er natuurlijk één uit fantastische voorstellingen, waar een zekere traditie was opgebouwd, met een aantal wekerende types in *family-likeness*.

Onderhand zou moeten duidelijk worden waarom de tot dusver gepubliceerde lijsten (9) van op het *Lam Gods* voorkomende planten helemaal niet overeenstemmen. De nieuwere lijsten bevatten over het algemeen niet alleen méér maar ook anders gedetermineerde soorten. Zo spreekt bijvoorbeeld L. Hauman over een *Viburnum*-soort (soort Sneeuwbal ofwel Gelderse roos), niet aanwezig bij Dierick, terwijl deze laatste ergens *Vlier* (*Sambucus nigra*) vermeldt, niet bij Hauman. Zonder twijfel gaat het om dezelfde voorstelling, aangezien de *gestalt* van de genoemde soorten of groepen dicht bij elkaar ligt. De werkelijke verwantschap is niet sterker dan die van beide met bijvoorbeeld Kamperfoelie-soorten (*Lonicera* spp.) (10).

Ook zijn de auteurs het vaak met elkaar en met zichzelf oneens over de mate waarin determinatie mogelijk is. Dierick spreekt zichzelf tegen door Weegbree (= *Plantago*) te vermelden en er als wetenschappelijk synoniem *Plantago major* (= Brede weegbree) naast te schrijven. Voor Hauman is Klaver zonder meer (*Trifolium* sp.) gelijk te stellen aan Witte klaver (*Trifolium repens*). Wat bij Hauman *Acer* sp. (Esdoornsoort) is, wordt bij Dierick *Acer campestre* (Spaanse aak). Wat bij Dierick *Viola* sp. (soort Viooltje) werd, was bij Hauman *Viola odorata*.

Zo zou men nog eventjes kunnen doorgaan. Over het algemeen mag men zeggen dat de zaken veel zekerder worden voorgesteld dan ze werkelijk zijn, waarschijnlijk in het kader van een soort wetenschappelijkheid die heden ten dage minder in trek is.

Zelf stellen wij de volgende werkwijze voor: men definieert vier groepen voorgestelde planten. Groep A bestaat uit planten waar slechts minimale duiding mogelijk is (bijvoorbeeld 'kleine witte rotsplantjes'). Een tweede groep B omvat de gewassen die tot op de familie of tot op enkele geslachten te determineren zijn (bijvoorbeeld witte kruisbloemige). De derde groep, C dus, groepeerde de planten die men tot op het geslacht (genus) of tot op enkele soorten kan situeren. Onder D tenslotte vindt men de planten die tot op de soort zijn te determineren.

Binnen de groepen C en D van deze indeling naar detaillering, maakt men telkens een onderscheid naar de graad van waarschijnlijkheid der uitgevoerde determinaties. C krijgt drie onderverdelingen, waarbij 3 voor een *bijna-zekere* determinatie staat; D krijgt een meer verfijnde schaal, met zes onderverdelingen, waarbij 6 dan een *vrijwel zekere* soortbepaling betekent.

Uit de onderverdelingen 4, 5 en 6 van D en onderverdelingen 2 en 3 van C stelt men dan de lijst van soorten en geslachten samen waarvan men met enige waarschijnlijkheid kan zeggen dat ze inderdaad voorgesteld zijn op het *Lam Gods*. Deze soorten worden dan eventueel in aanmerking genomen als drager van een symbolische betekenis, en dit om verschillende redenen.

Ten eerste omdat de *gestalt*-determinaties a priori subjectieve elementen bevatten en de geschifte lijst dus korter of langer kan zijn. Ten tweede omdat het theoretisch mogelijk is dat in de groepen A en B voor een middeleeuwer toch planten te vinden zijn die behoren tot een duidelijk afgebakende en benoemde groep. Wat nu geschilderde vaagheid is, kan voor hem voldoende pertinente trekken vertonen om het als totaalbeeld thuis te brengen. Immers, maken we zelf niet gedeeltelijk de fout die daarstraks werd aangeklaagd? Zijn de voorstellingen, op een enigszins versluierde manier weliswaar, niet zelf ingepast in de eigentijdse begrippelijke schema's? Inderdaad... maar het is gebeurd op een wijze die een correcte situering binnen de oude begrippelijke schema's beter mogelijk maakt. De oude tekstbronnen kunnen ons inziens beter ontsloten en geïnterpreteerd worden na een soortbepaling als de vorige. Dergelijke ontsluiting en interpretatie is hier niet ondernomen; dat is werk voor diegenen die zich met de eigenlijke plantensymboliek bezig houden. Alle planten werden gedetermineerd met een hedendaagse flora. Voor de naamgeving van de planten uit de groepen A en B werden de oude bronnen er dan nog eens op nageslagen, waaruit bleek dat zorgen overbodig waren, dat de grote plantengroepen onder A en B hoogstwaarschijnlijk ook in van Eycks tijd in kleinere groepen werden verdeeld. Het waren dan de kleine, en niet de grotere groepen die eventueel een symbolische betekenis droegen.

OVER MEDICIJNEN

Van de planten op deze lijst werd achterhaald welke voor geneeskrachtig werden aangezien. Daartoe zijn een aantal 16de- en 17de-eeuwse kruidenboeken

Aanvaarde soorten

Planten op het Lam Gods

1. Zuring (*Rumex* sp.)
2. Vrouwenmantel (*Alchemilla* sp.)
3. Boterbloem (*Ranunculus* sp.)
4. Vergeet-mij-nietje (*Myosotis* sp.)
5. Paardebloem (*Taraxacum* sp.)
6. Zure kers of Zoete kers (*Prunus Cerasus/Prunus avium*)
7. Spar (*Picea* sp.)
8. Den (*Pinus* sp.)
9. Jeneverboom of Cipres (*Juniperus communis* of *Cupressus* sp.)
10. Pioen (*Paeonia* sp.)
11. Roos (*Rosa* sp.)
12. Lis (*Iris* sp.)
13. Maarts viooltje, Stompsporig bosviooltje of Bosviooltje (*Viola odorata*, *V. riviniana* of *V. Reichenbachiana*)
14. Klaver (*Trifolium* sp.)
15. Braam (*Rubus* sp.)
16. Tongvaren (*Asplenium scolopendrium*)
17. Madeliefje (*Bellis perennis*)
18. Aardbei (*Fragaria vesca*)
19. Wijnstok (*Vitis vinifera*)
20. Sinaasappel (*Citrus aurantium*)
21. Akelei (*Aquilegia vulgaris*)
22. Dadelpalm (*Phoenix dactylifera*)
23. Zilver schoon (*Potentilla anserina*)
24. Lelietje-der-dalen (*Convallaria majalis*)
25. Gewone salomonszegel (*Polygonatum multiflorum*)
26. Lievevrouwebedstro (*Asperula odorata*)
27. Boerenwormkruid (*Tanacetum vulgare*)
28. Stinkende gouwe (*Chelidonium majus*)
29. Vijgeboom (*Ficus carica*)
30. Gevlek longkruid (*Pulmonaria officinalis*)
31. Witte Lelie (*Lilium candidum*)

nagekeken, waarbij genoteerd werd welke *Lam Gods*planten als geneeskrachtig stonden geboekstaafd. De boeken verschenen over een periode van meer dan twee eeuwen, en bestrijken geografisch een groot deel van Europa. Welke werken werden ingekeken toont Kadertekst II. Figuur 1 toont hoeveel soorten/geslachten hoeveel maal als medisch waardevol gepresenteerd worden.

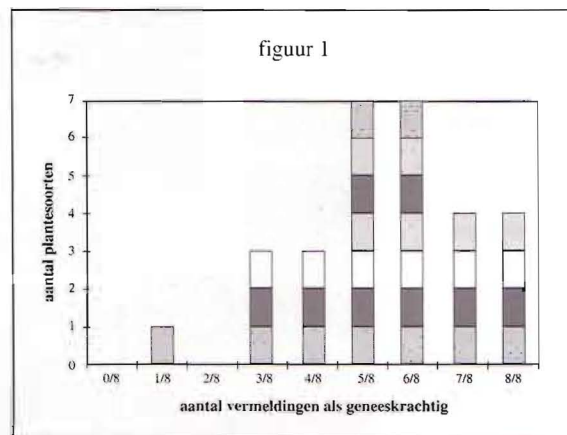
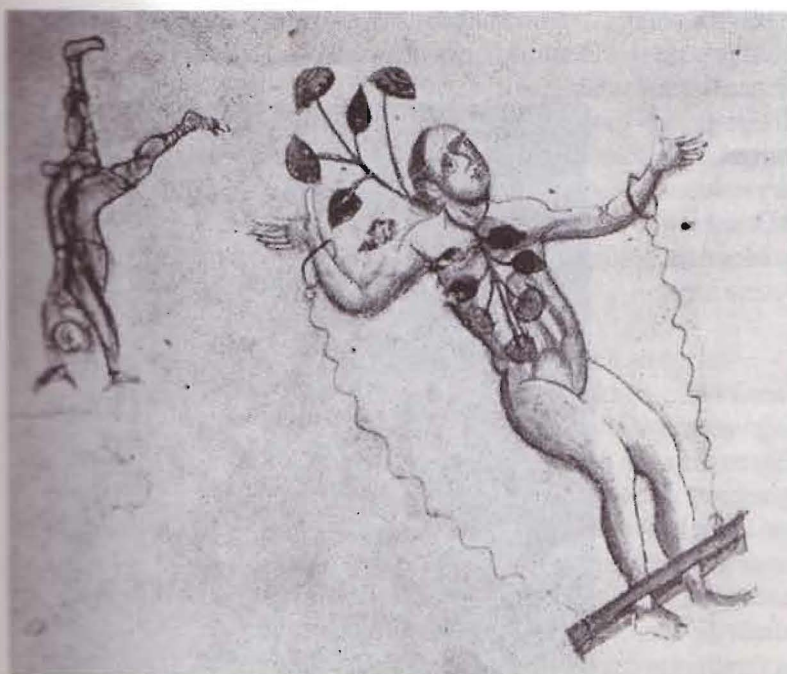
Opvallend is dat alle 31 planten minstens éénmaal als geneeskrachtig te boek staan; 30 soorten minstens

driemaal (op acht); 24 zelfs in meer dan de helft van de geraadpleegde werken. Nu zou het aanlokkelijk zijn om te tonen dat de meeste van deze planten behoren tot een Westeuropese *fytofarmaceutische koinè*, een groep planten waar de consensus omtrent hun helende werking zo groot was dat de Europeaan met enige planten kennis het woord 'geneeskrachtig' bij voorkeur met net die planten moet geassocieerd hebben.

Met *koinè* (11) is bedoeld een vrij universele, maar tegelijk enigszins verschaalde standaardtaal of standaardkennis. De fytofarmaceutische *koinè* is dan de meest vanzelfsprekend geachte en meest gedeelde geneeskundig-botanische achtergrondkennis van de Europeaan die iets van planten afwist, een kennis die vrij lang ongewijzigd moet zijn gebleven. Het zou dan erg elegant staan te 'bewijzen' dat Jan van Eyck een aanzienlijk deel van die belangrijke groep soorten/geslachten weergaf.

Helaas, zo eenvoudig staan de zaken niet. Eerst en vooral immers zou uit een omvangrijk corpus aan kruidenboeken en andere werken met botanische inslag de *koinè* statistisch moeten gedistilleerd worden, een werk van uitzonderlijke lange adem. Bovendien laten de bronnen zoiets gewoonweg niet toe. Zowel de nog onvoldoende ontsloten manuscripten als vele 15de- en 16de-eeuwse drukwerken maken te weinig onderscheid tussen weinig en sterk geneeskrachtig, tussen geneeskrachtig en niet-geneeskrachtig zelfs. Vooral het laatste onderscheid is voor ons relevant.

Ploen als middel tegen krankzinnigheid (uit: L. Mackinney, *Medical Illustrations in Medieval Manuscripts*, Berkeley, 1965, fig. 39)
Uit een 10de-eeuws Zuid-Italiaans Dioscorides-manuscript. Het mannetje links, radslag makend, is de waanzinnige. Rechts de medische behandeling van dezelfde persoon: overal vastbinden en een kraan van ploen om de hals.



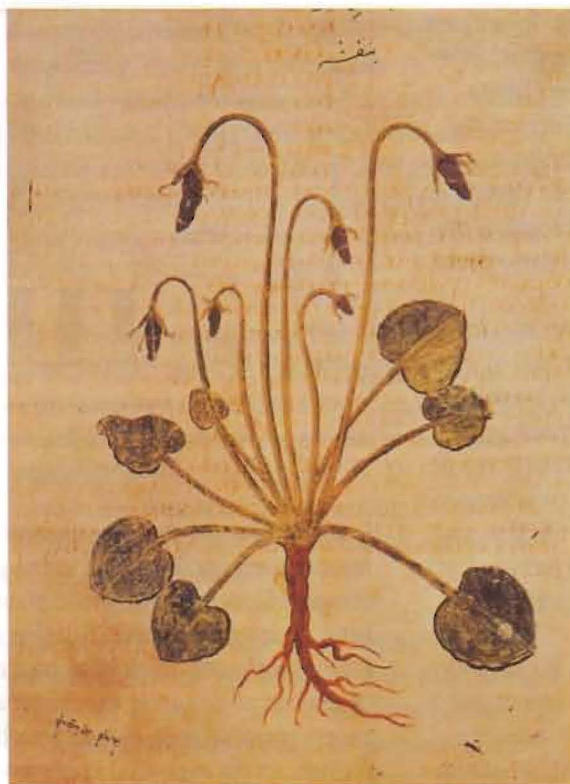
Immers, men zou de totale planten kennis moeten reconstrueren en daaruit de meest geneeskrachtige categorieën isoleren; de totale plantekennis is dan de kennis van zowel geneeskrachtige als niet-geneeskrachtige planten. Vaak blijft men echter in het ongewisse of de auteur van één of ander tractaat nog andere planten kende dan de door hem beschreven soorten, en dat evengoed in het geval hij ook niet-heilzame planten opnam (12). Als de *koinè* op geen enkele wijze kan afgelijnd worden, is het evenmin mogelijk te achterhalen hoe sterk die plantenverzameling op het *Lam Gods* aanwezig is.

Methodisch onelegant of niet, we kunnen het niet laten sterk te suggereren dat de pas gewraakte *koinè* moet bestaan hebben, in een groot deel van Europa, van pakweg halverwege de 14de eeuw tot circa 1600. Een nadere verklaring (13).

Eerst onrechtstreeks, dan rechtstreeks hadden Plinius (23-79 na Christus) en Dioscorides (1e eeuw na Christus) veruit de belangrijkste invloed op alles wat er over planten gezegd is in middeleeuwen en renaissance. Arabieren hadden de klassieken gecompileerd en aangevuld en waren op hun beurt door voornamelijk 13de-eeuwse westerlingen gecompileerd en weer met dezelfde klassieken vermengd. Vanaf de 14de eeuw stijgt het aantal verhandelingen vrij spectaculair, ondanks de geringe wetenschappelijke vooruitgang.

Men ging er vaak van uit dat de flora in heel de gekende wereld gelijk was en dat alle door Dioscorides en Plinius beschreven planten ook bij hen voorkwamen. Eigenlijk trachtte men, deels onbewust, de planten van de antieken terug te vinden in de plaatselijke flora, maar kon men slechts een beperkte groep isoleren die min of meer herkenbaar was (van goede afbeeldingen werd trouwens ook weinig gesproken). Bij de grotere verspreiding van

Viooltje vóór van Eyck, 512 na Christus
(uit: K. Weitzmann, *Laat-antieke en vroeg-christelijke miniaturen*, Utrecht, 1977, p. 18)
De voorstelling gaat terug op een onbekend Hellenistisch origineel en kan als superieur beschouwd worden tegenover de latere middeleeuwse productie.



Miniatuur uit de Wiener Dioscorides
(uit: K. Weitzmann, *Laat-antieke miniaturen*, Utrecht, 1977, p. 64)
Een constante aanwezigheid in de middeleeuwse plantkunde is die van Pedacius Dioscorides. Waar het encyclopedisch werk van Plinius erg nuttig was voor de middeleeuwse encyclopedisten, vormde Dioscorides doorgaans het uitgangspunt van de werken die meer volledig aan planten gewijd waren.

de bestaande plantkennis begin 14de eeuw en het intensiveren van de onderlinge contacten tussen genteresseerden, kon zich dan ook een consensus gaan aftekenen rond die beperkte groep; de *koinè* was geboren (14).

Doordat men niet onbevoordeeld om zich heen keek, maar zich liet leiden door de 'auctoritates' uit het verleden, werden tijdens de late middeleeuwen in een land niet de meest geneeskrachtige planten van dat land met 'geneeskrachtig' geassocieerd, maar wel een aantal over heel Europa voorkomende kruiden, als het ware gecanoniseerd door vorige generaties die de antieken in hun tijd en hun omgeving trachtten weer te vinden. Met de komst van de moderne wetenschap versplinterde deze *koinè* natuurlijk volledig, om vervangen te worden door een nieuwe consensus, deze keer op wetenschappelijke gronden.

De ontwikkeling van een moderner geneeskunde bracht objectiever criteria om de werking van een (plantaardig) medicijn te beoordelen. Een tweede, nog belangrijker factor was de ontvoogding van de botanie, het loskomen van de antieke modellen halfweg de 16de eeuw. Het is volledig naast de kwestie naar een *koinè* in de hierboven beschreven zin te gaan zoeken in de botanische monografieën die vanaf Carolus Clusius (1562-1609) zouden verschijnen

over de flora van bepaalde – meestal afgelegen – geografische streken of over bepaalde plantengroepen (bol- en knolgewassen, paddestoelen, orchideeën,...).

Om bovenvermelde redenen vermoeden we dat er een *koinè* bestaan heeft, van halfweg de 14de eeuw tot circa 1600. De nageplozen werken zijn soms jonger, maar in dat geval ofwel sterk afhankelijk van een ouder werk, ofwel *in se* erg ouderwets van opzet. Als 24 op 31 van de op het *Lam Gods* voorgestelde gewassen in meer dan de helft van de boeken geneeskrachtig genoemd worden valt er moeilijk aan de indruk te ontsnappen dat de *koinè* en het door van Eyck geschilderde groen elkaar gedeeltelijk overlappen.

Als tweede voorlopige conclusie kan dus gelden dat ongeveer alle planten voorgesteld op het *Lam Gods* regelmatig als geneeskrachtig te boek stonden. Verder dat er waarschijnlijk zoets bestaan heeft als een Europese 'fytofarmaceutische *koinè* en de meeste soorten/geslachten die van Eyck voorstelde daar deel van uitmaakten.

OVER TUINEN

Het is moeilijk na te gaan welke soorten als tuinplant gekweekt werden, onder meer omdat de term 'tuinplant' voor de late middeleeuwen moeilijk te omschrijven is. Over het algemeen hebben de planten in de hof, als die er al is, in de eerste plaats een culinaire functie (15). Kloostertuinen, tuinen van artsen en apothekers en wellicht vele andere hadden hun hoekje heilzame gewassen.

Als een tuinplant een sierplant is, kan dat nog altijd een van oorsprong wilde plant zijn die door enkelen





▲
Viooltjes na van
Eyck, Vlaanderen,
circa 1480-1490
uit: G.E. Ferrari
s.a., *The Grimani
Breviary*, Londen,
1972, pl. 46).
Detail van een
miniatur uit het
Breviarium Grimani
(Venetië,
Bibliotheca
Marciana).
Waar alle viooltjes
symbool stonden
voor nederigheid,
werd het driekleurig
viooltje ook nog
eens als drievuldig-
heidsplant
beschouwd.

voor het plezier wordt gekweekt. Zelfs als het meer dan enkelen waren die zich met de kweek bezighielden, is het niet altijd eenvoudig dat te weten te komen. Als een tuinplant gewoonweg een gekweekte plant is en hij nog een andere functie dan sierfunctie mag hebben, dan nog blijft het een onderneming van lange adem om na te gaan welke van de voorgestelde planten tuinplanten zijn. Aan dergelijke onderneming wagen wij ons hier niet.

Hier wordt er, wat schipperend, gezegd dat het merendeel van de voorgestelde (en herkenbare) planten als tuinplant kan beschouwd worden, omdat ze ook voor geneeskrachtig werden aangezien en de meeste geneeskrachtige daartoe gekweekt werden (dat niet alle geneeskrachtige soorten in aanmerking hoeven te komen voor de kweek, bewijst de Braam, hoewel ook van deze plant oude cultivars bekend zijn).

Van de Witte lelie en blauwe Lissoorten, beide tijdens de middeleeuwen hier geïmporteerd, alsook

◀
Lam Gods, detail uit het bloemhofje, links van het centraal paneel
(uit: M&L, 1986, p. 40)

In van Eycks tijd waren viooltjes van verschillende soorten erg geliefd als tuinplant. Ze kenden bovendien medicinale en culinaire toepassingen.

van Akelei en Lelietje-der-dalen kan men vermoedelijk wel zeggen dat ze voornamelijk als sierplant werden gekweekt. Ze hebben ofwel erg opvallende bloemen, ofwel een onmiskenbaar elegante *gestalt*. Voor Rozen, Pionen en Vergeet-mij-nietjes geldt ongetwijfeld hetzelfde (16).

Dat bij de middeleeuwse tuin de sierfunctie überhaupt van belang kon zijn, bewijzen onder meer de voorschriften voor de ideale tuin, circa 1260 opgesteld door Albertus Magnus (17). Als vijfde voorschrift op zeven geeft Albertus de raad "*tussen het grasveld en de perken (...) een verhoogde zodenbank (te zetten, en zo) met lieflijke bloemen de mensen tot rust te laten komen*". Albertus spreekt ook over gazonnetjes avant-la-lettre: "*Niets bekoort het oog zozeer als fijn kort gras*" (Eerste regel).

Klaver, Paardebloem en Madeliefje gedijen erg goed op gazon; vooral de twee laatste zijn echte cultuurvolgers, die het nergens anders beter doen dan op kunstmatig kortgehouden grasveldjes.

Boterbloem, Zuring en Zilver schoon waren in de 15de eeuw tussen tuingras vermoedelijk veel minder ongewoon dan nu. Ook deze planten kan men cultuurvolgers noemen, hoewel dit keer in een oneigenlijke zin van het woord.

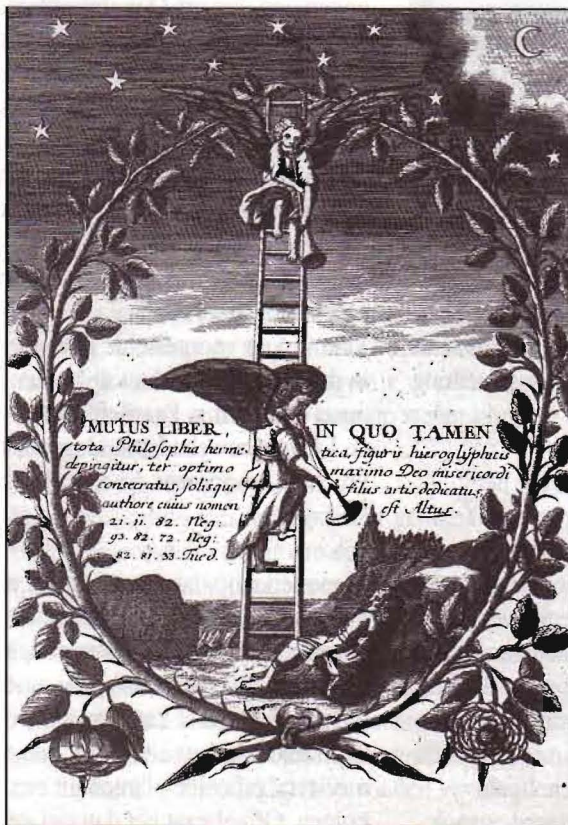
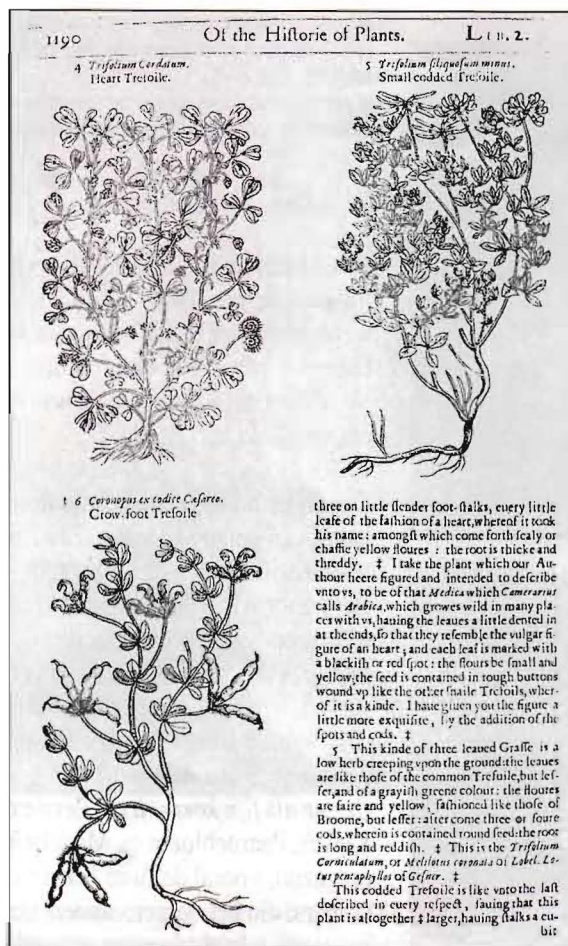
Ook over kleurige bloemen (cfr. Supra; sierfunctie) en geurige kruiden laat Albertus zich uit (Vierde regel). Aan rozegeur is al genoeg papier verspild, van Lelietje-der-dalenessence wordt nog steeds parfum gemaakt, Maarts viooltje en Lievevrouwebedstro hebben niet voor niets als wetenschappelijke soortnaam 'odoratum'.

Vele van de voorgestelde gewassen werden gebruikt in de (laat-)middeleeuwse keuken (18). Denken we maar aan Zuring, Paardebloem, Boerenwormkruid en Lievevrouwebedstro. Daarnaast natuurlijk de vruchten, voorzover die niet onbetaalbaar waren (19).

Men merke op dat ongeveer alle planten voorgesteld op het *Lam Gods* op een of andere manier door mensen zijn gebruikt. Hoewel de tuinkunst meer efe-meer, vergankelijk is dan haar zusterkunsten, en daarom moeilijk exact kan bepaald worden wat er groeide in middeleeuwse tuintjes, kan men zeggen dat de meeste afgebeelde planten uit een tuincontext komen. Ofwel gaat het dan om gekweekte planten,

John Gerard,
The great Herball,
 London, 1636,
 p. 1190
 (uit: M. Rix, *The Art
 Botanical Illustration*, New York,
 1990, p. 9).
 Van de voorgestel-
 de klaversoorten is
 de onderste nauwe-
 lijks of niet te identi-
 ficieren. Hij kreeg
 hier als weten-
 schappelijke naam
Coronopus ex
condice Caesareo.
 De keizerscodex
 waarover sprake is
 de Wiener
 Dioscorides uit 512
 na Christus.
 Het betreft een
 plant waarvan in
 1636 nog het
 bestaan volledig
 steunde op antieke
 bronnen.

Altus (Jacob Sulat),
Mutus Liber,
 La Rochelle, 1677,
 frontispice
 (uit: S. Klossowski
 de Rola,
The Golden Game,
 New York, 1988,
 p. 267)
 Niet alleen Vrouwe-
 mantel kreeg een
 betekenis in de
 alchemie. Ook de
 roos is er aanwezig.
 Het lijkt er wel op
 dat de roos in de
 alchemie minder
 werkelijke
 'toepassingen'
 kende dan
 esoterische
 betekenissen.



A. Werken waarin naar de geneeskrachtigheid gezocht werd van de voorgestelde gewassen (23)

- ANONIEM, *Den Herbarius in Dyetsche*, facs. v.d. uitg. Antwerpen, voor 1500, inl. facs. door L.J. VANDEWIELE, Gent, 1974.
- BLANKAART, S., *Den Nederlandschen Herbarius ofte Kruidboek der Voornaamste Kruiden, tot de medicijnen, Spijs-bereidingen en Konst-werken dienstig...*, facs. v.d. 1e uitg., Amsterdam, 1698, inl. facs. door D.A. WITTOP KONING, Alphen a/d Rijn-Brussel, 1980.
- BOCK, H., *Kreutterbuch Darin unterschied...*, facs. v.d. door M. SEBIZIUM bewerkte uitg., Straatsburg, 1577, München, 1964.
- DE BOODT, *Florum, Herbarum, ac fructuum selectiorum icones, et vires pleraque; hactenus ignotae*, facs. v.d. uitg. Brugge, 1640, in M.C. DE BOODT-MASELIS, *Anselmus Boetius de Boodt (Brugge 1550-1632). Een Vlaams humanist met Europese faam*, Handzame, 1981.
- DE LOBEL, M. (LOBELIUS), *Cruydtboeck of beschrijvinghe van allerlye Ghewassen...*, facs. v.d. uitg. Antwerpen, 1581, Kruishoutem, 1983.
- DODONAEUS, R. (DODOENS), *Cruydeboeck. In den welcken die gheheel historie (...) van Cruyden (...) begrepen ende verclaertes ...*, facs. v.d. uitg. Antwerpen, 1554, inl. facs. door A. LOUIS, Leuven, 1968.
- DODONAEUS, R. (DODOENS), *herbarius oft Cruydt-boeck...*, facs. v.d. door J. VAN RAVELINGEN bewerkt uitg. (toevoegingen vnl. uit C. CLUSIUS), Antwerpen, 1644, Kruishoutem, 1979.
- TABERNAEMONTANI, D.J., *Neu volkommen Krauter-Buch, Darinnen Über 3000, krauter...*, facs. v.d. 5e uitg. v.d. door C. en H. BAUHINUM herziene versie, Offenbach am Main, 1731, Grünwald, 1982.

B. Mariavoorstellingen waarin planten werden getermineerd

- a) Hans Burgkmair, *Maria en de drie vogels*, circa 1500, 204 x 141 cm, privé-coll., bewaard in Straatsburg, Musée des Beaux-Arts.
- b) Hans Burgkmair, *Maria in tuintje*, 1509, 164 x 160 cm, Nürnberg, Deutsches Museum.
- c) Lucas Cranach sr., *Rust op de vlucht naar Egypte*, 1504, 69 x 51 cm, Berlijn, Staatliche Museen
- d) Matthias Grünewald, *Maria en kind*, 186 x 150 cm, Stuppach, parochiekerk
- e) Adriaen Isenbrant, *Maria, kind en heiligen*, 155 x 142 cm, München, Alte Pinakothek.
- f) Stephan Lochner, *Maria in de rozenhaag*, voor-1450, Keulen, Wallraf-Richartzmuseum
- g) Meerster v.d. Sint-Lucialegende, *Maria, kind en heiligen*, 78 x 60 cm, Detroit, The Institute of Arts

Frontispice
Dodons,
1644



- h) Meester van Flémalle, *De maagd met de maansikkel*, na 1438, Brussel, Coll. G. Muller
- i) Meester v.h. geborduurd loofwerk, *Maria en kind in een omsloten hof*, 198 x 155 cm, Philadelphia, J.G. Jhonson coll.,
- j) Idem, *idem*, 103 x 75 cm, vroeger in Ukkel, Gelder coll. (huidige bewaarplaats onbekend)
- k) Meester van het paradijsuintje.
- l) Quinten Metsijs, *Maria en kind*, 109 x 70,8 cm, Kasteel Hradec, bij Opava (Silezië)
- m) Onbekende Elzasser meester, *Maria tussen de aardbeien*, 1420-1430, 141 x 85 cm, Soleure, Musée Municipale
- n) Pisanello, *Maria in de rozenhaag*, 50 x 33 cm, Verona, Museo di Castelvechio...
- o) Jan Provost, *Maria en kind*, 153,5 x 127 cm, Londen, National Gallery
- p) Martin Schongauer, *Maria in de rozenhaag*, 1473, 201 x 112 cm, Colmar, Sint-Martinuskerk..
- q) Martin Schongauer, *Maria tussen de aardbeien*, 1468, 192 x 116 cm, Straatsburg, Musée des Beaux-Arts
- r) Godfried van der Weyden, *Maria en kind* (deel van een altaarstuk), Burgos, kathedraalschat..
- s) Jan van Eyck, *Maria en kind*, 1439, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

cultuurplanten in de strikte zin van het woord, ofwel om cultuurvolgers.

De andere duidelijk te onderscheiden groeisel waren meestal ook verweven in het menselijke leven. Om verscheidene redenen gewaardeerd en gebruikt (20), waren ze in het discours sterk aanwezig. Ze hadden hun wildheid verloren, kunnen daarom mét de twee vorige groepen tot de cultuurplanten in ruimere zin gerekend worden (21).

Als derde voorlopige conclusie kan men dus poneren dat ongeveer alle planten op het *Lam Gods* behoren tot die cultuurplanten in ruimere zin. Hier nog geen studies van echt wilde planten, zoals bijvoorbeeld Albrecht Dürer (1471-1528) die zou maken (21). De bostaferelen op de zijpanelen blijven botanisch het onduidelijkst; het minst herbergzame, het minst vermenselijkte blijft het vaagst.

OVER MARIA

Hier wordt onderzocht of de iconografie van Maria-voorstellingen bepalend was voor de vegetatievoorstelling op van Eycks meesterwerk. De vraagstelling komt niet uit het niets; vooral in de Nederlanden en bepaalde delen van Duitsland kende de plantensymboliek een zelden geziene bloei binnen de Mariale literatuur, waarvan talloze laatmiddeleeuwse Mariahymnen als voorbeeld kunnen gelden (24). Beeldtypes als *Maria voor de rozenhaag*, *Maria in de gesloten hof* (hortus conclusus) en de combinatie van beide, kwamen veelvuldig voor in de schilderkunst van dit deel van Europa.

In de commentaren op het Hooglied van de liefde, zoals ze - zeker sinds Bernardus van Clairvaux (1090-1153) - de middeleeuwse mystiek - en devotiemarkt overspoelden, wordt in de Hemelse bruid uit dat bijbelboek vaak Maria gezien, en worden vele vergelijkingen en metaforen uit het oudtestamentische werk op haar betrokken. Sommige van die metaforen kregen gaandeweg ook de status van beeldtype. Zo verging het de gesloten hof, waar Maria nog eens in geplaatst wordt.

Het hele Hooglied loopt over van de vruchtbaarheids- en maagdelijkheidssymboliek, vaak in erg aardse, al dan niet plantaardige termen weergegeven. De band met Maria was voor latere generaties dan ook niet erg moeilijk te leggen. Eens de link gelegd, ligt het ook in de lijn van de verwachtingen om bij een verhoogde sensibiliteit en interesse voor het plantaardige de Mariavoorstelling uit te kiezen als experimenteerterrein "*par excellence*" voor een



Walter Schongauer,
Maria in de rozen-
haag, 1473
uit: *Schilderkunst*
van A tot Z, Weert,
1987, p. 655)
Een van de
bekeken Maria-
schilderijen.
Vergelijk de
schitterende rozen
en pioenen met die
op de andere
figuren, ook met die
bij van Eyck.



Plantvoorstelling in
religieuze context
uit: Ferrari 1972,
pl. 10)
Miniatuur uit het
Breviarium Grimali.
Deze miniatuur is
niet enkel interes-
sant om zijn artistie-
ke waarde, maar
ook omdat hier een
heel aantal Maria-
symbolen bij elkaar
geplaatst én
benoemd zijn.
Veel van deze
symbolen vinden
hun oorsprong in
vroegere commenta-
ren op het Hooglied
van de liefde.

nieuwe, realistische plantvoorstelling (25). Een van de redenen met andere woorden om Maria (in de hof, voor de haag,...) te (laten) schilderen was dus ons inziens de geschiktheid van die types om een heel scala aan planten te etaleren.

Na deze voorbereidende uitleg, het vervolg: een steekproef van 19 schilderijen, uit de 15de en 16de eeuw, overwegend uit Duitsland en de Nederlanden, met Maria telkens in de voornaamste rol.

Daarop zijn, voor zover mogelijk, de afgebeelde plantesoorten gedetermineerd. Volledigheid is niet de eerste vereiste: het is immers de bedoeling een groep soorten/geslachten te isoleren die min of meer consequent met Maria geassocieerd wordt, de Mariaal-iconografische koinè als het ware. En men kan ervan uitgaan dat de exemplaren van deze groep niet in het kleine hoekje werden weggemoffeld of onherkenbaar klein werden weergegeven. Ongetwijfeld is de steekproef te klein om absoluut zekere conclusies te kunnen trekken, maar een ruwe schets kan zijn nut hebben.

Welke schilderijen onder de loupe genomen zijn, maakt tabel II b duidelijk

Twaalf soorten/geslachten afgebeeld bij van Eyck komen niet voor op de bekeken werken.

Daarop werden dan weer 18 soorten/geslachten gesignaleerd die niet te vinden zijn op het *Lam Gods*. Een en ander werd gebundeld in Figuur 2, een eenvoudig grafiekje, aanloop tot een enigszins complexer Figuur 3. Hij weerspiegelt het voorkomen, op de 19 schilderijen, van de planten die eerder in Gent aangetroffen werden. Weergegeven is de frequentie waarmee een aantal soorten is voorgesteld, de frequenties gerangschikt van hoog naar laag.

Met Figuur 3 dan is geprobeerd alles wat meer in reliëf te zetten. 128 determinaties op 19 schilderijen zitten verdeeld over 37 soorten/geslachten. Op de figuur 2-as, onderaan, ziet men welke groepen soorten/geslachten hoeveel maal voorkomen, gerangschikt van lage naar hoge frequentie deze keer. Ook de planten die niet op het *Lam Gods* voorkomen, zijn opgenomen, donkergrijs (niet-geïdentificeerd evenwel). Lichtgrijs zijn de planten die wél bij van Eyck te vinden zijn.

Op de Figuur 3-as leest men het gewicht, het procentueel aandeel van die groep op het totaal aantal waarnemingen. Zo ziet men bijvoorbeeld dat, vijfde van rechts, de plantesoorten die 10 x voorkomen samen bijna 16 % van het aantal determinaties uitmaken, bovendien dat het de soorten met nrs. 17 en 21 betreft (voor de naam: zie tabel 2). Elk blokje komt overeen met een soort/geslacht.

Figuur 3 van naderbij bekeken levert het inzicht op dat een kleine groep veel voorkomende soorten instaat voor het leeuwedeel van de waarnemingen: 10 op 37 soorten zijn goed voor 66,5 % van de identificaties. Deze soorten noemen we een Mariaal-iconografisch koinè wat planten betreft, een groep planten die in de 15de en 16de eeuw in een groot deel van Europa met Maria geassocieerd werd (26). Opvallend is dat de soorten die bij van Eyck ontbreken nooit met grote frequentie op de Maria-schilderijen te zien zijn, dus niet tot de koinè behoren, en dat de koinè dus quasi-volledig (één uitzondering) op het *Lam Gods* aanwezig is. En dat terwijl veel soorten op dat laatste werk (12) bij geen van de 19 andere schilderijen kan teruggevonden worden.

Misschien is zoiets niet zo vreemd als het moge lijken. Zoals gezegd kende de plantensymboliek een hoge bloei in de laatmiddeleeuwse Mariale literatuur. Vermoedelijk werden de betekenissen die bepaalde planten binnen de context van dat soort literatuur kregen, langzamerhand losgekoppeld van die context, konden de planten dan allerhande goede eigenschappen weerspiegelen van andere deugdzame personages dan Maria.

Martin Schongauer,
Maria in de rozen-
haag, 1473
(uit: *Schilderkunst*
van A tot Z, Weert,
1987, p. 655)
Een van de
bekeken Maria-
schilderijen.
Vergelijk de
schitterende rozen
en pioenen met die
op de andere
figuren, ook met die
bij van Eyck.



nieuwe, realistische plantvoorstelling (25). Een van de redenen met andere woorden om Maria (in de hof, voor de haag,...) te (laten) schilderen was dus ons inziens de geschiktheid van die types om een heel scala aan planten te etaleren.

Na deze voorbereidende uitleg, het vervolg: een steekproef van 19 schilderijen, uit de 15de en 16de eeuw, overwegend uit Duitsland en de Nederlanden, met Maria telkens in de voornaamste rol.

Daarop zijn, voor zover mogelijk, de afgebeelde plantesoorten gedetermineerd. Volledigheid is niet de eerste vereiste: het is immers de bedoeling een groep soorten/geslachten te isoleren die min of meer consequent met Maria geassocieerd wordt, de Mariaal-iconografische koinè als het ware. En men kan ervan uitgaan dat de exemplaren van deze groep niet in het kleine hoekje werden weggemoffeld of onherkenbaar klein werden weergegeven. Ongetwijfeld is de steekproef te klein om absoluut zekere conclusies te kunnen trekken, maar een ruwe schets kan zijn nut hebben.

Welke schilderijen onder de loupe genomen zijn, maakt tabel II b duidelijk

Twaalf soorten/geslachten afgebeeld bij van Eyck komen niet voor op de bekeken werken.

Daarop werden dan weer 18 soorten/geslachten gesignaleerd die niet te vinden zijn op het *Lam Gods*. Een en ander werd gebundeld in Figuur 2, een eenvoudig grafiekje, aanloop tot een enigszins complexer Figuur 3. Hij weerspiegelt het voorkomen, op de 19 schilderijen, van de planten die eerder in Gent aangetroffen werden. Weergegeven is de frequentie waarmee een aantal soorten is voorgesteld, de frequenties gerangschikt van hoog naar laag.

Met Figuur 3 dan is geprobeerd alles wat meer in reliëf te zetten. 128 determinaties op 19 schilderijen zitten verdeeld over 37 soorten/geslachten. Op de figuur 2-as, onderaan, ziet men welke groepen soorten/geslachten hoeveel maal voorkomen, gerangschikt van lage naar hoge frequentie deze keer. Ook de planten die niet op het *Lam Gods* voorkomen, zijn opgenomen, donkergrijs (niet-geïdentificeerd evenwel). Lichtgrijs zijn de planten die wel bij van Eyck te vinden zijn.

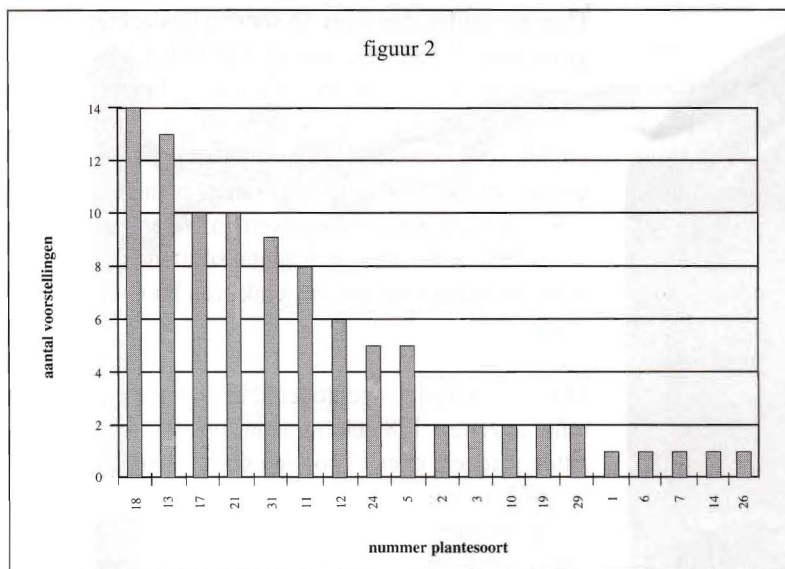
Op de Figuur 3-as leest men het gewicht, het procentueel aandeel van die groep op het totaal aantal waarnemingen. Zo ziet men bijvoorbeeld dat, vijfde van rechts, de plantesoorten die 10 x voorkomen samen bijna 16 % van het aantal determinaties uitmaken, bovendien dat het de soorten met nrs. 17 en 21 betreft (voor de naam: zie tabel 2). Elk blokje komt overeen met een soort/geslacht.

Figuur 3 van naderbij bekeken levert het inzicht op dat een kleine groep veel voorkomende soorten instaat voor het leeuwedeel van de waarnemingen: 10 op 37 soorten zijn goed voor 66,5 % van de identificaties. Deze soorten noemen we een Mariaal-iconografisch koinè wat planten betreft, een groep planten die in de 15de en 16de eeuw in een groot deel van Europa met Maria geassocieerd werd (26). Opvallend is dat de soorten die bij van Eyck ontbreken nooit met grote frequentie op de Maria-schilderijen te zien zijn, dus niet tot de koinè behoren, en dat de koinè dus quasi-volledig (één uitzondering) op het *Lam Gods* aanwezig is. En dat terwijl veel soorten op dat laatste werk (12) bij geen van de 19 andere schilderijen kan teruggevonden worden.

Misschien is zoiets niet zo vreemd als het moge lijken. Zoals gezegd kende de plantensymboliek een hoge bloei in de laatmiddeleeuwse Mariale literatuur. Vermoedelijk werden de betekenissen die bepaalde planten binnen de context van dat soort literatuur kregen, langzamerhand losgekoppeld van die context, konden de planten dan allerhande goede eigenschappen weerspiegelen van andere deugdzaame personages dan Maria.

Tuinvoorstelling in
religieuze context
(uit: Ferrari 1972,
pl. 10)
Miniatuur uit het
Breviarium Grimali.
Deze miniatuur is
niet enkel interes-
sant om zijn artistie-
ke waarde, maar
ook omdat hier een
heel aantal Maria-
symbolen bij elkaar
geplaatst én
benoemd zijn.
Veel van deze
symbolen vinden
hun oorsprong in
vroegere commenta-
ren op het Hooglied
van de liefde.

figuur 2



We denken trouwens dat van alle planten diegene die redundant figureerden binnen de Mariale context ongeveer de sterkste symboolwaarde kregen.

Hiermee is bedoeld dat bij die planten de consensus rond hun symbolische inhoud veruit het grootst was, omwille van het grote 'marktaandeel' van de Mariale literatuur bij de literaire plantensymboliek en omwille van de erg grote verspreiding van het genre. Daarom is het enigszins begrijpelijk dat net die planten migreerden naar andere contexten, dat net zij gekozen werden om hun veronderstelde eigenschappen ook elders te etaleren (27).

Waarom Maria en niet iemand anders diende omringd te worden met symbolische stukken flora, is weer een andere vraag. Of eigenlijk twee vragen: waarom met Flora; waarom symbolische?

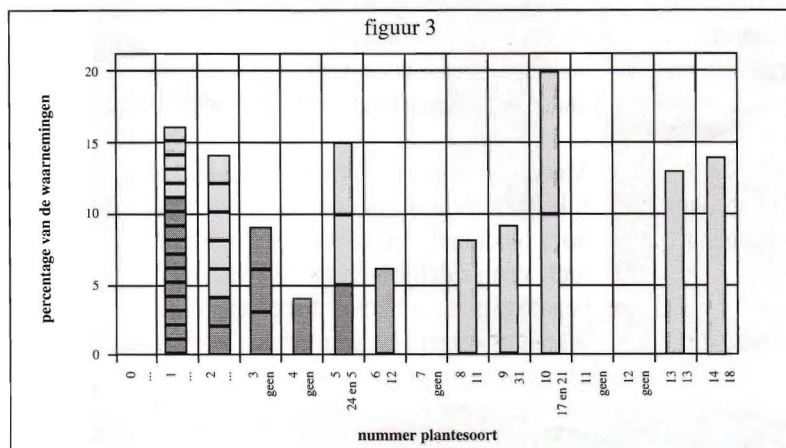
Flora staat hierboven niet voor niets met een hoofdletter geschreven; Maria heeft wel degelijk iets te

maken met deze Romeinse bloemen- en lentegodin, een eigenlijk met een hele trits andere heidense godheden van liefde en vruchtbaarheid (28). Vreemd is dat in de oudheid vele planten hun namen rechtstreeks of onrechtstreeks ontleenden aan liefdesgodinnen of vruchtbaarheidsgodinnen. Maria kwam dan ook in de plaats van Venus, Aphrodite en Freya, tenminste wat de associatie met een groot aantal plantensoorten betreft. Bij de verklaring van die associatie komt natuurlijk ook de 'Hooglied-factor' weer om het hoekje kijken.

De gewoonte om planten vanuit een of andere mystieke of religieuze interesse te benaderen, is natuurlijk geen exclusiviteit van het christendom, maar toont zich wel een duidelijker breuk tussen christelijke middeleeuwen en antieke oudheid (29). Niet altijd ontmoet men onder middeleeuwse tijdgenoten een gelijklopende visie op het plantenrijk – zo spreekt in de 9de eeuw de vergelijking tussen een allegoriserende Hrabanus Maurus (30) en een nuchterder Walafrid Strabo (31) boekdelen. Toch toont zich in de laatantieke wereld de nakende omwenteling ook waar er over planten wordt gesproken. Gaandeweg maakt een medische, botanische of agronomische interesse plaats voor een spiritualiserende, vaak symboliserende.

Isidorus van Sevilla (circa 570-636) is in die zin een prominente vertegenwoordiger van de vroege middeleeuwen. Met een enorme belezenheid van klassieke én vroegchristelijke auteurs schreef hij zijn groot encyclopedisch werk, vaak getiteld *Etymologiae*. In het veertiende boek, over landbouw en planten, haalt hij het meeste uit Plinius, deze deels transformerend tot een winkel waarin monsterwezens naast medicijnen in de rekken staan. Isidorus zelf was dan weer de voornaamste bron van wat Bartholomeus Anglicus halfweg de 13de eeuw, meer dan zeshonderd jaar na Isidorus' dood, over planten wist te zeggen.

figuur 3



Het *Liber de proprietatibus rerum*, de encyclopedie van Bartholomeus waar de pasvermelde plantenhoofdstukken te vinden zijn, moet in de 15de eeuw, de eeuw van van Eyck, een succesnummer zijn geweest. Vele manuscriptversies zijn bekend en vóór 1500 kende het boek minstens 26 edities. Na de *De naturalis historiae* van Plinius, waarop de plantenkapittels zoals gezegd teruggaan, was het het eerste werk met natuurwetenschappelijke inslag dat in druk ging. De eerste druk dateert van 1470, de eerste Nederlandstalige van circa 1485, wat het meteen met de *Herbarius in Dyetsche* tot het eerste Nederlandstalige boek met botanische aspecten maakt (32).

DE CIRKEL IS ROND

De botanie in de Nederlanden tijdens de 14de en 15de eeuw dient echter nog voor een groot deel geschreven te worden. Jan van Eyck heeft de uitvinding van de boekdrukkunst niet meegemaakt; onderzoek dat zich beperkt tot oude drukken extrapoleert altijd naar het verleden. En al kan men zeggen dat het grootste deel van het voor 1500 over planten gedrukte teruggaat op 13de-eeuwse en zelfs oudere verzamelwerken, toch valt daar niet met zekerheid uit af te leiden dat er in de Nederlanden van de eerste helft van de 15de eeuw geen invloedrijke geschriften bestonden die het niet of nauwelijks tot gedrukt werk gebracht hebben. Dat kan onder meer gevolgen hebben voor de hypothese van de fytofarmaceutische koinè.

Ook de verluchting van enkel in handschrift bewaarde Mariale literatuur en getijdenboeken is nog onvolledig bestudeerd. De studie van de relatie tussen tekst en afbeelding in die geschriften kan gevolgen hebben voor de Mariale koinè. Ook hier immers is er naar het verleden toe veralgemeend. De weg was lang en het woud duister. Als besluit weze nog eens aangestipt dat het enkel de bedoeling was lijnen uit te zetten voor verder en meer contextgebonden onderzoek, in de eerste plaats kunsthistorisch. Niet-bekeken manuscripten zijn een slecht geweten, alsook de snel evoluerend traktaten der waarnemingspsychologie. Laat ons ervan uitgaan dat niet eenvoud maar complexiteit het kenmerk is van het ware.

LITERATUUR

- ARBOR A., *Herbals. Their origin and evolution. A chapter in the history of Botany*, 3e druk, Cambridge, 1953.
- BEENKEN H., *Jan van Eyck und die Landschaft*, in *Pantheon*, 28, 1941, p. 173 e.v.
- BRAND PH. L., *The Ghent Altarpiece and the Art of Jan van Eyck*, Princeton, New Jersey, 1971.
- COWELL F.R. en J., *The Garden as a Fine Art*, Londen, 1978.
- FRIEDLAENDER M.J., *Early Netherlandish Painting*, vert. uit het Duits, 2e herwerkte uitg. door H. Pauwels e.a., z.p., 1972.
- HARVEY J., *Mediaeval Gardens*, Londen, 1981.
- RIX M., *The Art of Botanical Illustration*, New York, 1990 (eerst uitgegeven als *The Art of the Plant World*, Londen, 1981).
- Tentoonstellingscatalogus, 1983, Lawrence, Kansas, *Gardens of the Middle Ages*, o.l.v. M. STOCKSTAD EN J. STANNARD.

EINDNOTEN

- (1) Dank zijn we verschuldigd aan vele personen. Vooreerst de professoren M. Smeyers en H. Cardon K.U.Leuven, die mij aangemoedigd hebben het onconventionele ontwerp verder uit te werken. Natuurlijk ook de heren P. Van den Brecht en

- G. Van der Linden, A.M.L., die mij bij de uitwerking terzijde stonden en me vele waardevolle tips aan de hand deden.
- Jeroen Reyniers voor de opbouwende discussies, en niet te vergeten A. Dierick, voor de fotostudie zonder dewelke dit artikel nauwelijks realiseerbaar was geweest.
- (2) Zie o. m. DE BACKER W., HUVENNE P., en VAN DEN BOSSCHE H., *De tuin van het Rubenshuis in Antwerpen: Een historische evocatie*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 14/3, 1995, p. 54; Drie 17de-eeuwse herbaria die in onze streken ontstonden, kregen een uitgebreide bespreking in DE WILDEMAN E., *Notes pour l'histoire de la botanique et de l'horticulture en Belgique*, (Koninklijke Belgische Academie. Klasse der wetenschappen. Verhandelingen 25), Brussel, 1950.
- (3) Er bestaat ook een hier onvermeld verband tussen het 'naturalisme' van een plantweergave en het gebruikte medium. Zo zal een vroege houtsnede zeer zelden de herkenbaarheid hebben van een miniatuur uit dezelfde periode (desalniettemin zijn er in sommige gevallen stijlinvloeden aan te wijzen van miniatuur naar houtsneden). Waar tekeningen bewaard zijn van laatmiddeleeuwse schilders, zijn die in een aantal gevallen meer naturalistisch of meer vooruitwijdend dan hun schilderijen (daar moet dan wel aan toegevoegd worden dat de tekeningen vaak minder complex van compositie zijn en het element kleur afwezig of vereenvoudigd is; met andere woorden dat met minder parameters een beter beheersbare modelwereld werd gecreëerd).
- (4) De passages tot de plantenlijsten, alsook *Intermezzo*, steunen sterk op de volgende teksten: BLACK M., *How do pictures represent?*, in GOMBRICH E.H., HOCHBERG J. en BLACK M., *Art, Perception and Reality*, 2e uitg., Baltimore-Londen, 1977, p. 95-130. GOMBRICH E.H., *Art and Illusion. A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, 3e uitg., Princeton, 1969, p. 26-28; IDEM, *The Sense of Order. A Study in the Psychology of decorative Art*, Oxford, 1979, p. 95-117. SKINNER Q., *Meaning and understanding in the History of Ideas*, in *History and Theory*, 8, 1969, p. 6-7. Als algemener denkkader, ECO U., *A Theory of Semiotics*, Bloomington, Indiana, 1978.
- (5) De 'maniere' van de beduidend later levende Dodoens en Clusius valt zelfs nog niet samen met ons begrip 'soort'.
- (6) De voorgaande uiteenzetting hield misschien te weinig rekening met de communicatieve functie van elk schilderij. Het begrip communicatie is waarschijnlijk nodig om het simplistisch voorgestelde adderkluwen waarneming-denken-uitdrukking ten gronde te analyseren. We denken evenwel dat in de context van dit artikel de weggelaten factoren niet erg veel aan de verklaring van het onderzochte, laat staan aan de helderheid van het artikel zouden bijdragen.
- (7) Het kan dan zijn dat hij de plant nooit gezien had – zoiets kwam voor – of een tijd geleden en toen voor het eerst, of niet lang vóór het schilderen voor het eerst. Het laatste geval is dan het meest tekenend voor het beschreven mechanisme.
- (8) Bloemen van Erwt en Reukerwt werden bijvoorbeeld door miniaturisten van de Gentse-Brugse school graag en veel voorgesteld.
- (9) HAUMAN L., *Etude de la végétation*, in COREMANS P., *L'agneau mystique au laboratoire, examen et traitement sous la direction de Paul Coremans (Les primitifs Flamands, 3. Contributions à l'étude des primitifs Flamands, 2)*, Antwerpen, 1953, p. 123-125. Deze lijst diende als basis voor de opsomming in BEHLING L., *die Pflanze in der Mittelalterlich Tafelmalerei*, 2e uitg., Keulen-Graz, 1967, p. 45-46. DIERICK A.L., *van Eyck-Botanicus*, in *Monumenten en Landschappen*, 1986, nr. 4, p. 38-39 en foto's passim.
- (10) Alle plantnamen in dit artikel zijn ontleend aan, DE LANGHE J.E., DELVOSALLE L., e.a., *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, Meise, 1983.
- (11) In zijn oorspronkelijke Griekse betekenis iets als 'eenheidsmunt'.
- (12) De Boodt selecteerde een aantal planten, steeds geneeskrachtig, duidelijk in zijn ogen ook de mooiste, in onze ogen eerder de

Brussels verdure-tapijt, 16de eeuw, Wawelburcht, Krakau, detail (uit: J. Szablowski e.a., *De Vlaamse wandtapijten van de Wawelburcht te Krakau*, Antwerpen, 1972, p. 199).

Ook in hun tapijtkunst toonden Zuidnederlanders een zekere voorliefde voor het plantaardige. Op de afbeelding hiernaast ziet men tussen de lisdoddes enkele uitgebloeide aronskelken of slangewortels evenwel met bladeren van lisdodde.

Bovendien is ofwel de bloeiwijze uitgerokken, ofwel de standplaats vreemd, afhankelijk van de keuze tussen aronskelk en slangewortel.

Hier weer eens de wet van de analogie.

Detail uit een ander tapijt van dezelfde reeks

(uit Szablowski 1972, p. 203)

Een hybride wezen, ergens tussen eenhoorn en giraf.



meest buitenissige. De maniëristische esthetiek met de bijbehorende hang naar het ongewone zullen daar wel voor iets tussen zitten.

Anselmus de Boodt maakte immers een tijdlang deel uit van de vreemde collectie kunstenaars, alchemisten en schrijvers die Keizer Rudolf II in Praag rond zich verzameld had, mensen met één ding gemeen: de passie voor het afwijkende.

Een ander onvermeld probleem is, naast selectie, de onderlinge afhankelijkheid tussen verscheidene werken, zo bijvoorbeeld tussen Lobelius en Dodoens. Hoe meer een stukje informatie herhaald wordt, hoe kleiner de betekeniswaarde; hoe vaker de veronderstelde geneeskrachtigheid van een plant gekopieerd uit ander werken, hoe minder sprekend over de levende ideeën rond die plant (voor die afhankelijkheid: zie tent. cat., 1993, Antwerpen, *De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de eeuw-circa 1650)*, onder leiding van F. DE NAVE en D. IMHOF).

- (13) Voor de historisch-botanische passages in dit artikel, zie LOUIS A., *Geschiedenis van de plantkunde. Eerste periode. De plantkennis in dienst van Farmacie en Landbouw. Oudheid tot Renaissance*, Gent-Leuven, 1977 (tenzij anders aangegeven).

- (14) De renaissance uitte zich in de plantkunde in de eerste plaats door historisch-filologisch onderzoek naar de 'zuivere' Plinius en vooral de zuivere Dioscorides. Botanische traktaten werden in de 16de eeuw vaak uitgegeven onder de vorm van commentaren op Dioscorides. Bekendste commentator was waarschijnlijk Pierandrea Mattioli (1501-1577). Dodoens ging veel meer dan zijn tijdgenoten af op eigen waarnemingen. Toch kan ook hij zich niet volledig aan het gezag van zijn klassieke 'ouders' onttrekken (de term vindt men regelmatig in zijn geschriften terug).

De renaissancecristische gebondenheid aan de klassieken geeft soms erg grappige resultaten, vooral wanneer die klassieken

Zo zegt Dodoens in 1554 dat men de Parnassiaplant ontmoet op de aan de muzen toegewijde Parnassusberg én in Elewijt (voor de houding van Dodoens ten opzichte van de antieken is – met enige kritische afstand – interessant: VAN MEERBEECK P.J., *Recherches historiques et critiques sur la vie et les ouvrages de Rembert Dodoens (Dodonaeus)*, facs. v.d. uitg. Mechelen, 1841, Utrecht, 1980).

- (15) Eenvoudiger en beter gesteld: ze stonden in de eerste plaats in functie van het menselijke overleven. Lees er Slicher van Bath maar eens op na (SLICHER VAN BATH B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, 2e uitg., Utrecht 1987).
- (16) De mooiste planten werden vaak het meest algemeen met geneeskrachtigheid geassocieerd. Zie eerdere passages over de band tussen gebruik en gestalt voor een mogelijke verklaring.
- (17) *De vegetabilibus libri*, 7, 14; geciteerd in *tentoonstellingscatalogus Gent, groen van nu en toen. Historische tuinen van de middeleeuwen tot nu*, onder leiding van CHESNOT H., Gent, 1982, p. 14; deels dezelfde fragmenten geciteerd in, *tentoonstellingscatalogus Brussel, 1962, Hortus Belgicus*, onder leiding van BALIS J.
- (18) Zie hiervoor BORN W., *Eten door de eeuwen. De geschiedenis van de culinaire cultuur*, Baarn, 1989, p. 90-124; ook GIBAUT G., *Histoire des légumes*, Parijs, 1912, *passim*.
- (19) Zuring onder meer bij sla, Paardebloem idem dito van Rozeblaadjes onder meer confituur (nu nog bijvoorbeeld in Provins), Lievevrouwebedstro bij de wijn (traditie nu in Belgisch Lotharingen), Boerenwormkruid in de pannenkoeken. De vrucht dragende wittehemse gewassen op het Lam Gods, Sinaasappel. Vijg en Dadel, werden bij ons hoogstwaarschijnlijk nog niet gekweekt in van Eycks tijd. Mogelijk (ontbreken van andere redenen tot voorstellen) zit alvast hier een symbolische betekenis schuil. De tuin is dan bijvoorbeeld de paradijs tuin, waar al het

- SEN C., *De tuin van je leven. Een metafoor*, in *Flora in Leiden. De verborgen tuinen van de stad*, red. SCHWARTZ L., 's-Gravenhage, 1990, p. 83-88).
- Druiven werden zeker (bijvoorbeeld in het Leuvense) bij ons gekweekt ten tijde van van Eyck. Langs deze weg kunnen we dus geen vermoedens krijgen over het symbolisch gehalte van de voorgestelde plant (over wijn in onze streken, Tentoonstellingscatalogus 1990, Brussel, *Van Rank tot Drank*, onder leiding van COLLET E. en KEUSTERMANS C.).
- (20) De vernoemde functies zijn vanzelfsprekend niet de enige. Zo hadden de Vrouwenmantel-soorten een bijzondere betekenis in de alchemie (zie CARON M. EN HUTIN S., *The Alchemists*, New York, 1961); Zilver schoon speelde een rol in de cosmetica. Lievebrouwebedstro kan een derde maal vernoemd worden, nu omwille van zijn hygiënisch-zuiverende werking. Men vulde er matrassen mee en strooide het over de vloer. Meer voorbeelden zijn te geven.
- (21) Deze conclusie is een minstens gedeeltelijke tegenspraak met wat beweerd wordt in tentoonstellingscat. Brussel, 1962, p. 14.
- (22) Ter vergelijking, GERSTENBERG K., *Albrecht Dürer: Blumen und Tiere*, Berlin, 1936.
- (23) Voor de Nederlanden in de 14de en de 15de eeuw is er een behoorlijke lacune in het onderzoek, althans dat was zo in 1977, toen A. Louis zijn standaardwerk schreef (LOUIS A., op. cit., passim, in onze tekst: zie verder). Vermoedelijk is die leemte anno 1995 nog niet gevuld.
- (24) Voor de Mariale literatuur, zeer degelijk maar nogal ontoegankelijk: SZOVERFFY J., *Die Lateinischen Hymnen vom Ende des 11. Jahrhunderts bis zum Ausgang des Mittelalters* (Die Lyrische Dichtung des Mittelalters, 1. Die Annalen der Lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch, 2), Berlin, 1965, voor de relatie tussen Mariale literatuur en de Maria's die van Eyck voorsteld, PURTLE C.J., *The Marian Paintings of Jan van Eyck*, Princeton, New Jersey, 1982.
- (25) Vanzelfsprekend beperkte de nieuwe plantvoorstelling zich niet tot Maria-voorstellingen. In vele 15de-eeuwse getijdenboeken staan planten op en rond veelsoortige miniaturen. Als bekendste voorbeeld geldt het getijdenboek van Anne de Bretagne, waar men meer dan 400 verschillende planten telde, voorzien van hun Franse en Latijnse naam.
- (26) Mogelijk kunnen we aan de tien opgespoorde 'soorten' er enkele toevoegen die in de literatuur vaak voorkomen maar zelden voorgesteld worden.
- (27) De gevolgde werkwijze kan vraagtekens oproepen. Nog enkele elementen ter onderbouwing van het beweerde. Een vaste associatie is in de doorgaans gebruikte betekenis een exclusieve associatie; de planten van de Mariale koinè zouden dus niet regelmatig op een schilderij met ander onderwerp te zien mogen zijn. Dat dat inderdaad niet zo is, werd niet aangetoond. Vermoedelijk is het zelfs wél zo.
- De in de hoofdstuk tekst verwoorde hypothese van symboolmigratie biedt een mogelijk antwoord op dit tegenargument. Voor diepgaander onderzoek is het wellicht nodig de term 'associatie' te specificeren, eventueel door verscheidene termen te vervangen.
- (28) Voor de band tussen Maria en heidense godinnen in de oude en/of volkse plantnaamgeving, maar vooral voor de grote rol van Maria in die naamgeving: TEIRLINCK I., *Plantlore*, facs. v.d. uitg. 1904, Amsterdam, 1980, p. 162-200: ook interessant is KLEIJN H., *Planten en hun namen*, Amsterdam, z.j. Teirlinck beschreef zijn eigen werk als 'veeleer documentarisch dan louter wetenschappelijk' (p. 461). En inderdaad, een literatuurlijst krijgen we niet te zien en het filologisch onderzoek komt maar magertjes over. Om die redenen valt het moeilijk te achterhalen waarom hij zo'n voorkeur lijkt te hebben voor Duitse plantnamen.
- Spitste zijn onderzoek zich voornamelijk toe op het (Nederlandse en) Duitse taalgebied, bestonden er in het Duits gewoon uitzonderlijk veel cultusgebonden namen voor planten of wordt veel verklaard door het feit dat de pausen der plantkundige geschiedschrijving 19de-eeuwse Duitsers zijn? Op dit moment valt het nog moeilijk uit te maken, tenzij misschien door het onderzoek opnieuw te doen.
- Uit zijn ontegenzeggelijk indrukwekkende feitenkennis komt toch duidelijk genoeg naar voren dat in de volkse kennis van een lange periode relatief veel meer planten met Maria werden
- verbonden dan met God, Christus, de Heilige Geest of een of andere Heilige.
- (29) Na de herontdekking van de antieken in de renaissance, blijft het middeleeuwse concept van plantensymboliek toch nog doorleven, zelfs waar het op het eerste zicht niet te verwachten valt (zie LEVI D'ANCONA M., *The Garden of the Renaissance. Botanical Symbolism in Italian Painting. (Arte e Archeologia. Studi e Documenti, 10)*, Firenze, 1977). Mogelijk zitten hier Noordelijke wortels - onder meer Van der Goes en zijn naar Firenze verschepte Portinari-drieluik (zie KOCH R., *Flower symbolism in the Portinari Altarpiece*, in *The Art Bulletin*, 64, 1964, p. 70-77).
- (30) In het eerste hoofdstuk van het negentiende boek van zijn encyclopedisch werk *De Universo* (circa 844) behandelt de schrijver onder meer de landbouw (Deze en volgende noot VAN VEEN P.A.F., *De soeticheydt des buyten-levens, vergheselschap met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische literatuur*, 2e uitg., Utrecht, 1985, p. 150-152 (1e uitg. 1960?)).
- (31) Het gaat hier om het gedicht Hortulus, een loflied op de landbouw van ongeveer 500 verzen. Kenmerkend is dat dit werk van Strabo (808/809-849) in de renaissance werd uitgegeven door de humanist Eobanus Hessus.
- (32) Een en ander wijst er dus sterk op dat de plantkunde gedurende 1000 jaar middeleeuwen er nauwelijks of niet op vooruit is gegaan. Albertus Magnus bleef in de 13de eeuw een alleenstaand geval als wetenschapper *avant la lettre*.
- In de 14de en 15de eeuw zien we - zoals eerder gezegd - een sterke interesse in botanie en aanverwante disciplines (getuige het sterk toenemende aantal geschriften), een interesse echter die weinig creativiteit en vernieuwing met zich meebracht. Vermeldenwaard is de vooruitgaande internationalisering van de bestaande kennis, iets waar vele toen verschenen vertaallijsten voor plantnamen een duidelijk teken van zijn.
- Circa 1330 zag een *Glossaire Latin-Flamand* het licht, een uiterst waardevolle informatiebron voor vermoedelijk alles wat prerenaissance is in de plantkunde van de Nederlanden (Zie LOUIS A., op. cit., p. 281-352).